

Czesław Łapicz

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Kitabistyka: źródła, metodologia i perspektywy badawcze¹

W 2018 roku mija 50 lat od ukazania się drukiem klasycznej już dziś pracy autorstwa profesora Uniwersytetu w Wilnie, Antoniego Antonowicza, zatytułowanej *Белорусские тексты, писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система* (Wilno 1968). Publikacja ta nakreśliła nowe perspektywy badawcze oraz dała nowe impulsy do badań specyficznego piśmiennictwa Tatarów-muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL). Autor zawarł w niej precyzyjny opis grafii i ortografii, a także częściowo języka, aż 24 różnorodnych manuskryptów muzułmanów litewsko-polskich², zaproponował adekwatny system transliteracji alfabetu arabskiego, jakim teksty te były pisane, na cyrylicę (grażdankę) oraz transkrypcji fonetycznej na alfabet łaciński.

Kapitałnego znaczenia pracy Antonowicza nie umniejsza bynajmniej fakt, iż z dzisiejszego punktu widzenia badacz ten w kilku istotnych kwestiach wyraźnie się mylił, np. niewłaściwie datował powstanie piśmiennictwa Tatarów WKL na 1. połowę XVI wieku³; twierdził, iż tefsir, czyli rękopiśmienny interlinearny (międzywierszowy) przekład Koranu powstał najpierw w języku

1 Artykuł zostanie wygłoszony na XVI Międzynarodowym Kongresie Słowistów (Belgrad, 20–27 sierpnia 2018 roku).

2 Wśród omówionych w publikacji Antonowicza rękopisów znalazły się trzy tefsiry, siedem kitabów, osiem chamailów, jeden tedźwid, trzy rękopisy bliżej nieokreślone, ponadto słowniczek turecko-białoruski oraz pismo użytkowe – pokwitowanie.

3 Dzisiaj nie ma wątpliwości, że początki tego piśmiennictwa trzeba wiązać z 2. połową XVI wieku [por. Łapicz 1986, zwłaszcza rozdz. *Tło historyczno-kulturowe twórczości rękopiśmiennej Tatarów litewskich*, s. 16–69].

białoruskim, a dopiero potem był stopniowo polonizowany⁴; sądził, że podstawą przekładu Koranu była wcześniejsza turecka wersja przekładowa, a nie arabski oryginał. Dzisiaj fakty te są weryfikowane i uściślane, ale bez fundamentalnej pracy Antonowicza nowe ustalenia nie byłyby możliwe. Nic więc dziwnego, że współcześni badacze piśmiennictwa Tatarów WKL właśnie w publikacji wileńskiego badacza upatrują początków oryginalnej subdyscypliny filologicznej zwanej *kitabistyką*, uznając jej autora za prekursora badań kitabistycznych.

Nazwa *kitabistyka* ma związek z najbardziej typowym i charakterystycznym rodzajem piśmiennictwa Tatarów WKL, czyli z rękopiśmiennymi *kitabami*. Arabski termin *kitāb* znaczy ‘księga, pismo, dokument’; pierwotnie, jako słowo ogólnosemickie, *kitab* oznaczał także samą ‘czynność pisania’. W konkretnym użyciu *Al Kitab* jest także jedną z wielu synonimicznych nazw świętej Księgi islamu – Koranu.

Sam termin *kitabistyka* powstał dopiero na początku XXI wieku; odnosi się on do specyficznego piśmiennictwa, głównie religijnego, choć nie tylko, muzułmanów (Tatarów) WKL. Specyfika rękopiśmiennych tekstów muzułmanów WKL polega na tym, że języki, którymi się posługiwali, tzn. polski i/lub białoruski, były zapisywane specjalnie przystosowanym (zaadaptowanym) alfabetem arabskim. Wynikało to z faktu, że arabski alfabet, którym w VII wieku spisano Koran, dla ogółu muzułmanów sam w sobie wyrażał mistyczną więź z islamem, był zewnętrznym symbolem religii wyznawanej zwłaszcza w warunkach diaspory oraz izolacji od świata islamu⁵. Pismo arabskie zresztą, według niektórych badaczy, stanowiło „najświętszy symbol islamu, świętszy nawet niż język arabski” [Dziekan 2005: 117]. Adaptacja alfabetu arabskiego do zapisu tekstu słowiańskiego opierała się głównie na zasadzie fonetycznej. Pierwsze rękopiśmienne teksty (protografy) powstały już w 2. połowie XVI wieku, a następnie były kopiowane, uzupełniane i w różny sposób przetwarzane (kompilowane) aż do naszych czasów. Zawsze jednak alfabet arabski stanowił barierę, często były one hermetyczne nawet dla ich właściwych odbiorców, czyli wyznających islam Tatarów WKL. Mamy zresztą świadectwa, że niekiedy nawet kopiści muzułmańskich ksiąg nie potrafili odczytać kopiowanych przez

4 To domniemanie było zapewne konsekwencją błędnego datowania początków piśmiennictwa Tatarów na 1. połowę XVI wieku, kiedy w WKL dominował jeszcze język białoruski. Po unii lubelskiej (1569) w szybkim tempie wzrosły rola, ranga i prestiż języka polskiego, dlatego właśnie u schyłku XVI wieku bezpośrednio na ten język przełożono świętą Księgę Tatarów-muzułmanów WKL.

5 Zależność alfabetu od religii dobrze oddają słowa Davida Diringera: „Alfabet idzie w ślad za religią” [Diringier 1972: 525].

siebie tekstów, por. np. opinię Franciszka Mickiewicza (brata Adama), który w swym *Pamiętniku* tak napisał o Tatarach-muzułmanach WKL:

Mówią z ruska po polsku, a piszą czystą polszczyzną. Arabskie modlitwy odmawiając, wcale ich nie rozumieją. W tym języku do nabożeństwa pisanych książek używają – jakową pracą zajmują się starcy, albo mołnowie, czyli duchowni, ale i ci tylko kopiści ksiąg pradziadowskich, nie znają, co piszą. [*Pamiętnik...* 1923: 67]

Później, z tego samego powodu, pozostawały one niedostępne również do bezpośrednich badań dla filologów sławistów, zwłaszcza białorutenistów i polonistów. Tym samym teksty muzułmanów WKL nie zostały wykorzystane jako wartościowe i oryginalne źródła filologiczne w sławistycznych – zwłaszcza polonistycznych – badaniach historycznojęzycznych. A przecież stanowią one kopalnię całkiem oryginalnych, dotąd nieobecnych w przedmiotowych opracowaniach, faktów fonetycznych, gramatycznych, leksykalnych i semantycznych. Ukryte pod szatą alfabetu arabskiego, istniejące wyłącznie w rękopisach rozproszonych po muzeach i bibliotekach w kilku krajach (m.in. w Wilnie, Petersburgu, Lipsku, Mińsku, Kazaniu oraz w Londynie) lub będących wciąż jeszcze w posiadaniu prywatnym polskich (a także litewskich i białoruskich) wyznawców islamu, piśmiennictwo to przez kilka wieków funkcjonowało na obrzeżach właściwych dla naszego kręgu kulturowego nurtów kulturowo-religijnych, a co za tym idzie – również na marginesie zainteresowań filologów oraz przedstawicieli innych dziedzin i dyscyplin naukowych, np. historyków, etnologów, religioznawców, teolingwistów. Szczególnie dziwić może fakt, że polskich i białoruskich tekstów pisanych alfabetem arabskim przez muzułmanów WKL prawie zupełnie nie zauważali i nie wykorzystywali naukowo badacze polszczyzny północnokresowej⁶. Do dzisiaj często nawet badacze-specjaliści: historycy kultury, religioznawcy, orientaliści oraz znawcy islamu nie mają nie tylko wiedzy, ale nawet świadomości tego, że już w 2. połowie XVI wieku powstał pierwszy przekład świętej Księgi islamu, Koranu, na język słowiański (konkretnie: na język polski z elementami języka białoruskiego), dokonany najpewniej bezpośrednio z arabskiego oryginału. Wiedzy tej zapewne zabrakło badaczom islamu i Orientu również z tego względu, że XVI-wieczny polski

6 Do wyjątków można zaliczyć wzmianki o języku rękopisów muzułmanów litewskich zawarte w publikacjach poświęconych polszczyźnie północnokresowej autorstwa Haliny Turskiej, a także pracę Selima Chazbijewicza [1999] (autor jest wprawdzie Tatarem polskim i muzułmaninem, ale jest politologiem, a nie filologiem) oraz Anny Kożynowej i Michaiła Tarełki [2004].

przekład Koranu istniał i nadal istnieje jedynie w późniejszych rękopiśmiennych odpisach (kopiach) z XVII–XVIII oraz XIX wieku, a w dodatku w tradycji muzułmanów WKL nie był (i nadal nie jest) uznawany za Koran, a tym samym nie miał statusu świętej Księgi, lecz – zgodnie z egzegezą⁷ i tradycją islamu – był tefsirem, czyli ‘komentarzem, wykładnią, objaśnieniem’ oryginalnego, a więc arabskiego, Koranu. Egzegeci islamu jedynie Koran arabski uznawali za oryginalne Słowo Boga, natomiast jakkolwiek przekład Księgi był zaledwie nieudolnym słowem człowieka, który mógł co najwyżej przybliżać, objaśniać, pomagać w zrozumieniu oryginalnego (arabskiego) słowa Boga, ale nie mógł ani z nim się równać, ani go zastąpić w praktyce religijnej. Dla slawistów jednak, zwłaszcza dla polonistów i białorusnistów, jest to nieocenione źródło do badania dziejów tych właśnie języków, do śledzenia ich ewolucji fonetycznej, gramatycznej i leksykalnej od XVI aż do XX wieku, bowiem w ciągu tych kilku wieków teksty Tatarów WKL powstawały i były kopiowane, a kolejne kopie, zmienne w czasie i w przestrzeni, kumulowały w sobie cechy językowe, które dobrze ilustrują i dokumentują kilkunastowieczną ewolucję polszczyzny północnokresowej, ukształtowanej na substracie białoruskim.

Dodajmy przy tym, że alfabet arabski stosowano do zapisu słowiańskiego systemu językowego nie tylko w WKL, ale też w opanowanej przez muzułmanów słowiańskiej Bośni. Inne jednak były uwarunkowania, w jakich powstała literatura *aljamiado* bośniackich Słowian (oraz albańska literatura *bejtedżinów*), niż te, które zaowocowały bogatym i różnorodnym piśmiennictwem Tatarów WKL. Różnice te były przede wszystkim natury historyczno-politycznej, ale także religijnej, kulturowej, społecznej i in. Bałkańska literatura *aljamiado* powstała jako wynik niekoniecznie dobrowolnego lub spontanicznego procesu przyjmowania przez podbite narody bałkańskie, głównie przez Słowian (Bośniaków) i Albańczyków, a więc ludów i narodów chrześcijańskich, religii najeźdźców, czyli islamu. Natomiast geneza literatury Tatarów-muzułmanów WKL wiązała się z procesami odwrotnymi, mianowicie z dobrowolną, niewymuszoną slawizacją (polonizacją i białorusyzacją) oraz z postępującą chrystianizacją wyznających islam turkijskich osadników, żyjących w diasporze wśród Litwinów, Białorusinów i Polaków, a więc w otoczeniu chrześcijańskim. Twórcom oryginalnego piśmiennictwa, Tatarom-muzułmanom WKL, nie przyświecał więc cel misyjny, nie mieli oni na względzie szerzenia wśród „niewiernych” autochtonów islamu, co zresztą w warunkach diaspory nie byłoby możliwe, lecz w ten sposób, jako grupa etniczno-religijna, zapobiegali własnej

7 W islamie obowiązuje zasada *idżazu*, zgodnie z którą za Koran jest uznawany tylko arabski oryginał Księgi.

inkulturacji, skutkującej utratą religii swych przodków. Zagrożenie to stawało się coraz bardziej realne od czasu, gdy wyznający islam Tatarzy WKL utracili nie tylko znajomość swych języków lub dialektów etnicznych (turkijskich), ale także znajomość języka świętej Księgi islamu i muzułmańskiej liturgii, czyli arabskiego; w ten sposób odcinali się od korzeni i źródeł islamu⁸, co groziło im chrystianizacją, a w rezultacie pełną asymilacją. Literatura stworzona w zrozumiałych dla Tatarów językach funkcjonujących w Wielkim Księstwie Litewskim – polskim i/lub białoruskim – lecz zapisana alfabetem arabskim, miała litewsko-polskim wyznawcom Allaha rozjaśniać „światło islamu”, które już w połowie XVI wieku sami muzułmanie tak postrzegali: „światło islamu u nas przyćmione, a my sami u niewiernych wyglądamy jakby niewierni” [Muchliński 1858: 259].

Wiele zagadnień, pojęć i terminów z zakresu kitabistyki wciąż wymaga doprecyzowania i zdefiniowania. Przez długi czas badacze – zwłaszcza historycy i filologowie (językoznawcy) – dyskutowali nad adekwatnym określeniem twórców piśmiennictwa religijnego, czyli muzułmanów (Tatarów) WKL; odnoszono do nich różne atrybuty: litewscy, polscy, białoruscy, polsko-litewscy, litewsko-polscy itp. Żadne z tych określeń nie oddawało jednak ani genezy osadnictwa tatarskiego na ziemiach WKL, ani ich zróżnicowanej teraźniejszości. Obecnie najczęściej używana jest nazwa mająca uzasadnienie historyczne, mianowicie *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego*, bowiem to Wielki Książę Witold zapoczątkował i rozwinął osadnictwo plemion orientalnych (turkijskich) w okolicach Wilna i Trok.

Najtrudniejszym jednak zagadnieniem z zakresu kitabistyki jest wypracowanie standaryzowanego, uniwersalnego i obiektywnego systemu transliteracji i transkrypcji alfabetu arabskiego, jakim zapisane są teksty muzułmańskie zróżnicowane w czasie i przestrzeni, na alfabet łaciński. Badacze najczęściej stosują doraźne, autorskie, a więc subiektywne, rozwiązania, utrudniające obiektywną interpretację transliterowanych tekstów; często też utożsamiają lub myślą transliterację z transkrypcją fonetyczną. Ponadto badacze z Rosji (Petersburg) i Białorusi (Mińsk) najczęściej dokonują transliteracji tekstów polskich na cyrylicę (grażdankę) lub stosują międzynarodowy system konwersji alfabetu arabskiego na łaciński – ISO. Problem w tym, że system ten jest wprawdzie odpowiedni dla transliteracji współczesnych tekstów napisanych

8 W XIX wieku Józef Sobolewski, autor polskojęzycznego katechizmu przeznaczonego dla litewsko-polskich wyznawców islamu, jednoznacznie podkreślał, że „czytanie Kóranu i wszelkie Modlitwy w Islāmizmie nie inaczej dopełniać się powinny, jak tylko w Arabskim języku” [Sobolewski 1830: 49].

w arabskim języku literackim, nie przystaje jednak do konwersji słowiańskich tekstów utrwalonych alfabetem arabskim specjalnie w tym celu opracowanym.

Do problemów związanych z konwersją alfabetyczną trzeba także zaliczyć różne rozumienie przez badaczy terminów *transliteracja* oraz *transkrypcja*; efektem tego może być nawet konwersja tekstu z alfabetu arabskiego na łaćniński (lub cyrylicki) w postaci współczesnego zapisu ortograficznego, gubiącego lub zniekształcającego wiele ważnych cech i faktów językowych badanych rękopisów.

W latach 2013–2016 międzynarodowy i interdyscyplinarny zespół badaczy współpracujący w ramach realizacji grantu naukowego⁹ opracował system transliteracji odpowiadający wszelkim wymaganiom formalnym i merytorycznym. Warto podkreślić, że porównując uwarunkowania historyczne, społeczne i kulturowe, w jakich powstało piśmiennictwo muzułmanów litewskich z jednej strony oraz piśmiennictwo staro-cerkiewno-słowiańskie z drugiej, można dostrzec liczne i znamienne analogie między tekstami tatarskimi a kanonicznymi zabytkami piśmiennictwa staro-cerkiewno-słowiańskiego¹⁰. Wskazanie analogii między piśmiennictwem cerkiewnosłowiańskim a rękopisami tatarskimi ma dla badacza kitabów ten ważny aspekt, że filologia słowiańska wypracowała i zweryfikowała w praktyce właściwe metody badania kanonicznych tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich oraz ich późniejszych redakcji; metody te mogą być zaadaptowane do badania tekstów o sześć wieków późniejszych, stworzonych przez muzułmanów WKL.

Wśród postulowanych zadań kitabistyki wymienimy tylko najważniejsze i najpilniejsze.

- A. Pożądane jest krytyczne wydanie najstarszego polskiego przekładu świętej Księgi islamu, tzw. tefsiru, z pełnym komentarzem filologicznym. Najstarsza kopia niezachowanego XVI-wiecznego protografu jest datowana na 1686 rok¹¹ i jest przechowywana w Centralnej Bibliotece Naukowej im. Jakuba Kołasa Białoruskiej Akademii Nauk. Rękopis Tefsiru z 1723

9 Międzynarodowy i interdyscyplinarny projekt „Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)” był realizowany na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (2013–2016); zob. też strona: tefsir.umk.pl.

10 W jednym z moich artykułów [Łapicz 1998] takich analogii – z uwzględnieniem i poszanowaniem skali, proporcji oraz oczywistych różnic – wskazałem ponad dziesięć.

11 W ogóle najstarszy datowany rękopis Tatarów WKL (tzw. Kitab z Suchowoli) pochodzi z 1631 roku. Niestety, zachowało się zaledwie kilka stron tego zabytku.

roku znajduje się w prywatnym posiadaniu na Litwie, kolejny – z 1725 roku w Białoruskiej Bibliotece im. F. Skaryny w Londynie, dwa następne w Bibliotece Uniwersyteckiej oraz w Muzeum Narodowym w Wilnie, kolejne dwa (jeden tylko we fragmentach) w Bibliotece w Petersburgu. Niektóre z zachowanych¹² manuskryptów tefsirów liczą nawet powyżej 1200 stron; są one bardzo różnej jakości, jeśli chodzi o ich czytelność; odczyt oraz transliteracja tych tekstów na alfabet łaciński jest więc ogromną pracą. Każda konkretna rękopiśmienna kopia zawiera liczne dopiski (glosy), błędy, omyłki, opuszczenia, skażenia etc.; aby je wyeliminować, niezbędne są odniesienia porównawcze do kilku innych zachowanych egzemplarzy. Zadania te można wykonać jedynie zespołowo, do ich realizacji niezbędna jest bowiem wiedza z zakresu polskiego i białoruskiego językoznawstwa diachronicznego, a także szerokie kompetencje orientalistyczne, zwłaszcza arabistyczne i turkologiczne. Pożądane byłyby również kompetencje z zakresu teorii i praktyki translacji ksiąg sakralnych.

- B. Warunkiem podjęcia tych prac jest opracowanie uniwersalnego, akceptowanego przez wszystkich (lub przynajmniej przez większość) badaczy, systemu transliteracji oraz transkrypcji stosowanego w tekstach Tatarów WKL alfabetu arabskiego na alfabet łaciński. Taki system zaproponował międzynarodowy zespół kitabistów z Wilna, Mińska, Torunia, Poznania i Łodzi¹³.
- C. Badania zróżnicowanych w czasie i w przestrzeni rękopisów Tatarów WKL winny zaowocować słownikiem kitabistycznym; słownik taki powinien uwzględnić te wszystkie fakty leksykalne i semantyczne, których nie zawierają dotychczasowe standardowe polskie i białoruskie opracowania z zakresu leksykografii historycznej. Opracowanie takiego leksykonu postulował przed laty nieżyjący już profesor Walery Czekman (Valerijus Čekmonas) z Uniwersytetu Wileńskiego.
- D. Kolejne zadanie, które powinno być podjęte na podstawie materiałów z tatarskich kitabów, to weryfikacja hipotez dotyczących powstania i rozwoju polszczyzny północnokresowej. W zasadzie wszystkie teksty Tatarów WKL pisane są właśnie polszczyzną północnokresową, a dzięki niemal

12 W sumie zachowało się nie więcej niż 20 zidentyfikowanych kopii polskiego przekładu Koranu w formie rękopiśmiennego tefsiru.

13 Zob. strona: tefsir.umk.pl, zakładka: Stan badań, tabela zatytułowana *Standaryzowany system transliteracji alfabetu arabskiego na łaciński*.

fonetycznemu alfabetowi arabskiemu oraz kopiowaniu ich od XVI do XX wieku przez różnych kopistów dobrze dokumentują ewolucję (i jej uwarunkowania) tej właśnie odmiany polszczyzny regionalnej.

- E. Teksty religijne Tatarów WKL są najlepszym źródłem do badania oraz ilustrowania dziejów białoruskiego języka literackiego. W czasie, kiedy powstawały oryginały (protografy) tych tekstów (2. połowa XVI wieku), język białoruski (starobiałoruski) był jeszcze w okresie rozkwitu, był językiem kancelarii WKL, językiem literatury. Później, w wiekach XVII–XIX, jego rola i znaczenie stawały się coraz bardziej ograniczone, a doskonałą dokumentację tych zmian zawierają właśnie kolejne, zróżnicowane w czasie, kopie rękopisów muzułmańskich.
- F. Z tego też wynika fakt, że teksty te są nieocenionym i niezastąpionym źródłem filologicznym do badania ewolucyjnej zmienności historycznojęzykowych relacji polsko-białoruskich, zwłaszcza na obszarze WKL, gdzie przecież – poczynając od XVI wieku – kształtował się system polszczyzny północnokresowej. W relacjach tych można stwierdzić znaczną liczbę językowych hybryd, np. *mużčizna*, czyli forma będąca wynikiem kontaminacji pol. *mężczyzna* oraz białorus. *mużčyna*; *krapla* (białorus. *kapla* + pol. *kropla*) ‘kropla’; *barzdo* (uwaga: *bar-zdo*, a nie: *barzdo//bażdo!*) ‘bardzo’, czyli forma będąca wynikiem kontaminacji staropol. *barzo* oraz białorus. *borzda* ‘szybko, prędko’ [por. Łapicz 1994].
- G. Manuskrypty Tatarów WKL są także nieocenionym źródłem do śledzenia ewolucji systemu językowego oraz zmian leksykalno-semantycznych zwłaszcza na tym obszarze, na którym kształtowała się polszczyzna północnokresowa.
- H. Teksty Tatarów WKL są ważnym źródłem wiedzy o historycznojęzykowych relacjach słowiańsko-orientalnych. W żadnym innym źródle nie znajdzie się tyle materiału filologicznego tak wszechstronnie ilustrującego sposoby i metody sławizacji (polonizacji i białorutenizacji) orientalizmów (zwłaszcza arabizmów oraz turkizmów), co właśnie w muzułmańskich kitabach, tefsirach, chamailach itp. Sławizacja wielu orientalnych terminów dokonała się przez pełne wcielenie ich w system gramatyczny języka słowiańskiego, to znaczy polskiego lub białoruskiego. Był to proces o tyle skomplikowany, że w językach, z których pochodzą asymilowane wyrazy, zwłaszcza w tureckim i perskim, ale także w arabskim, bądź w ogóle nie

ma kategorii rodzaju gramatycznego, bądź też jest ona inaczej rozumiana niż w językach słowiańskich. Ponadto rodzaj nazw własnych (imion) i nazw pospolitych w językach orientalnych pełni całkiem inne funkcje gramatyczne niż rodzaj gramatyczny w językach słowiańskich. Zatem adaptacja gramatyczna orientalizmów do wybitnie fleksyjnego systemu gramatycznego języków słowiańskich, zwłaszcza do deklinacji opartej przeciw na kryterium rodzaju gramatycznego, wymagała przypisania im właśnie kategorii rodzaju i przez to włączenia do konkretnego rodzajowego paradygmatu deklinacyjnego. Z problemem tym Tatarzy WKL poradzili sobie stosunkowo prosto: rzeczownikom orientalnym zakończonym w formie podstawowej spółgłoską (czyli z tzw. mianownikową końcówką zerową) został przypisany rodzaj męski, rzeczowniki zakończone samogłoską *-a* zostały uznane za *feminina*, natomiast rzeczowniki zakończone samogłoską *-e* zostały potraktowane jako *neutra*. To rozróżnienie było stosunkowo proste w przypadku podstawowym (Nom. sg.). Natomiast w przypadkach zależnych samogłoskowe zakończenia rzeczowników rodzaju żeńskiego i nijakiego nie były już traktowane jako końcówki i nie ustępowały miejsca innym fleksyjnym wykładnikom gramatycznym; pozostawały natomiast przy formach zależnych tak, jakby były samogłoskami tematycznymi, ale między nimi a końcówką przypadku zależnego pojawiała się *-j-* (jota), co odzwierciedlają i dokumentują też manuskrypty Tatarów WKL, np. *avle – avlejem, avlejąw, do awleju iści* ‘modlitwa (czyli *namaz/nemaz*) południowa’; *dżinazie – dżinazieje, dżinaziejąw* ‘modły za zmarłego na cmentarzu lub koło meczetu’.

- I. Ciekawe zjawiska asymilacyjne występują również w zakresie słowotwórstwa, zwłaszcza przy tworzeniu słowiańskich derywatów od leksemów orientalnych, np. *zahid – zahidka* (ar. *zāhid* ‘asceta’), *haram – zaharamić* (ar. *haram* ‘grzech, coś, co jest zakazane, zabronione’). Jeśli do widocznej w tych przykładach sławizacji gramatycznej adaptowanych nazw dodamy ich sławizację fonetyczną, np. słowiańską palatalizację spółgłosek (choć możliwość odzwierciedlenia cechy miękkości w stosowanym alfabecie była bardzo ograniczona [por. np. Łapicz 1986: 83–86]), właściwe dla polszczyzny północnokresowej oraz gwar białoruskich redukcje samogłosek, zwłaszcza nieakcentowanych – to ujawni się proces asymilacji (sławizacji) orientalizmów w całej jego złożoności i różnorodności.
- J. Rękopiśmienne teksty religijne Tatarów WKL dostarczają wiele informacji o kształtowaniu się polskiej (i białoruskiej) terminologii islamskiej, zresztą

z zakresu nie tylko dogmatyki i egzegezy islamu, ale także terminologii modlitewnej, obrzędowej oraz zwyczajowej i obyczajowej. Piśmiennictwo muzułmanów WKL dostarcza licznych przykładów interferencji dwóch różnych, choć przecież monoteistycznych i wyrastających ze wspólnej tradycji uznającej Abrahama za Praojca, religii – chrześcijańskiej oraz muzułmańskiej, które przez wiele wieków współistniały w granicach WKL. Z różnych – choć całkiem oczywistych – względów¹⁴ następowało przenikanie wielu chrześcijańskich elementów (wyznaniowych i językowych) do islamu. Wiązało się ono głównie z przejmowaniem przez muzułmanów WKL słowiańskiego (polskiego i białoruskiego) słownictwa i frazeologii religijnej i przenoszenia ich – nie zawsze zresztą adekwatnego i niekoniecznie z poszanowaniem różnic doktrynalnych – do tzw. islamu lokalnego, wyznawanego przez Tatarów litewsko-polskich. Niekiedy w pismach, zwłaszcza w tekstach modlitewnych muzułmanów WKL, odnajdujemy wręcz jakby cytaty z chrześcijańskiego Pisma Świętego i chrześcijańskiej praktyki religijnej, np. *Isa (Jezus) cichy i pokorny; Boże, zmiłuj się nad nami grzesznymi; odpuść nam nasze grzechy; odpuść nam winy; odpuść im winy; śpiewać hymny; Boże nasz łaski swej pełny; cała ta ceremonia; lecz zaprawdę biada temu, co modli się ustami, a sercem jest daleki od słów wymówionych*. Gdyby zastosować je w innych kontekstach oraz kon-sytuacjach, mogłyby równie dobrze funkcjonować jako oryginalne teksty chrześcijańskie¹⁵.

14 Na przykład z tego powodu, że tzw. *islam rodzimy* przez kilka wieków egzystował w WKL w warunkach diaspory, w izolacji od głównych nurtów i prądów islamu, natomiast wyznania chrześcijańskie (zwłaszcza katolicyzm i prawosławie, później także protestantyzm) były tu „od dawna” dominujące. Inny, równie ważny, powód, to ten, że wiele fragmentów ksiąg religijnych muzułmanów litewsko-polskich miało swe źródła w polskich lub tłumaczonych na polski chrześcijańskich tekstach religijnych z XVI wieku i późniejszych. Przykładowo można tu wymienić *Biblię nieświeską* z 1572 roku w przekładzie Szymona Budnego lub utwór Krzysztofa Pussmana Krakowczyka, napisany (a raczej: przetłumaczony z łaciny) w 1543 roku, zachowany z wydania w roku 1551: *Historyja barzo cudna i ku wiedzeniu potrzebna o stworzeniu nieba i ziemie i innych wszystkich rzeczy, które i żywą na świecie, i jako potem Pan Bóg człowieka, to jest Jadama i Jewę, z kości jego stworzył a jako żywota swego na tym świecie dokonali etc. Teraz nowo na polskie z pilnością wyłożona i inne* [obszerniej na ten temat zob. *Klucz do raju...* 2000: 23–25 oraz 187–194].

15 Co więcej – nawet niektóre rytuały muzułmańskie zbliżyły się do obrzędowości chrześcijańskiej, por. np. fragment instrukcji dotyczącej muzułmańskiego obrzędu pogrzebowego: „Imam zaś zbliżając się do mogiły powinien odmówić następującą modlitwę [...] po czym dokonuje gusłu, skrapiając wodą mogiłę pogrzebanego i odmawia...”. To „skrapianie mogiły wodą” łądząco przypomina chrześcijańskie poświęcenie (pokropek).

Jednak najważniejszym i najpilniejszym zadaniem kitabistyki, bez którego wykonania wszelkie inne zamierzenia szybko tracą sens, jest utrwalenie zachowanych manuskryptów na nośnikach elektronicznych, a tym samym uchronienie ich przed niszczącym działaniem czasu. I – niestety – ludzi¹⁶. Zadanie to jest obecnie podstawowym celem działalności powołanego na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu Centrum Badań Kitabistycznych.

Bibliografia

- Антонович А. К. (1968), *Белорусские тексты, писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система*, Wilno.
- Braudel Fernand (2006), *Gramatyka cywilizacji*, przeł. Hanna Igalson-Tygielska, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Chazbijewicz Selim (1999), *Polszczyzna północnokresowa językiem Tatarów polsko-litewskich*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 24, s. 263–271.
- Czyżewski Piotr (1617), *Alfurkan tatarski prawdziwy na 40 części rozdzielony...*, Oficyna drukarska Józefa Karcana, Wilno. (Wydanie źródła: Artur Konopacki, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, MKJdruk, Białystok 2013).
- Diringer David (1972), *Alfabet czyli klucz do dziejów ludzkości*, przeł. Wojciech Hensel, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Dziekan Marek (2005), *Historia i tradycje polskiego islamu*, w: *Muzułmanie w Europie*, red. Anna Parzymies, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa, s. 199–228.
- Kamińska-Kulwicka Joanna, Łapicz Czesław, red. (2013), *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, Towarzystwo Naukowe, Toruń.
- Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku* (2000), przeł., oprac. Henryk Jankowski, Czesław Łapicz, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa
- Koran (Al-Koran)* (1858), z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego, Tatar z Podlasia, Warszawa.
- Koran* (2010), (brak innych danych na karcie tytułowej. W literaturze przedmiotu przekład ten jest nazywany „przekładem filomackim”; zachowało się tylko 11 pierwszych (najdłuższych) sur (z sury 11. – tylko 86 ajatów, a nie 123) przekładu

16 Wśród muzułmanów WKL znany jest (może raczej: był) zwyczaj wkładania do grobu Książ świętych, w tym także rękopiśmiennych egzemplarzy Koranu.

- wydrukowanych prawdopodobnie około 1848 roku w drukarni Bernarda Potockiego w Poznaniu); przedruk: *Koran. Przekład filomatów*, Sandomierz (Biblioteka Tradycji Muzułmańskiej, nr 1).
- Koran* – fragment (27 sur) rękopisu przekładu Księgi wykonanego przez wileńskich filomatów około 1828 roku [ze zbiorów rodzinnych udostępniła p. Joanna Puchalska].
- Koźnowa Ała, Tarełka Michaił (2004), *Teksty polskie muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego z końca XVIII–początku XIX wieku jako źródło do badań nad polszczyzną północnokresową*, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. 11, s. 279–296.
- Lewicka Magdalena, Łapicz Czesław (2016), *Tatarzy polscy – adoptowani do narodu*, „Litteraria Copernicana” 2 (18).
- Łapicz Czesław (1986), *Kitab Tatarów litewsko-polskich. Paleografia. Grafia. Język*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Łapicz Czesław (1994), *Polsko-białoruskie związki językowe w piśmiennictwie muzułmanów litewskich (na przykładzie form: barzdo, borzdo ‘bardzo’, ‘prędko’)*, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. 7, s. 171–178.
- Łapicz Czesław (1998), *Historyczne i kulturowe aspekty piśmiennictwa Tatarów litewsko-polskich*, w: *Tematy. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Leszka Moszyńskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 361–367.
- Menocal Maria Rosa (2006), *Ozdoba świata. Jak muzułmanie, żydzi i chrześcijanie tworzyli kulturę tolerancji w średniowiecznej Hiszpanii*, przeł. Tomasz Tesznar, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Muchliński A. (1858), *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich, przez jednego z tych Tatarów złożone sultanowi Sulejmanowi w r. 1558*, „Teki Wileńskie”, cz. 1, nr 4.
- Pamiętnik Franciszka Mickiewicza* (1923), z autografu wydał i objaśnił Józef Kalenbach, słowo wstępne Władysław Mickiewicz, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.
- Sobolewski Józef (1830), *Wykład wiary machometańskiej czyli islamskiej...*, Wilno.

Publikacje internetowe

- Strona internetowa międzynarodowego, interdyscyplinarnego „Projektu filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (pierwszego przekładu Koranu na język słowiański)”: tefsir.umk.pl (grant w ramach Narodowego Projektu Rozwoju Humanistyki); zob. zwłaszcza zamieszczone na tej stronie transliteracje tefsirów oraz publikacje:
- Dziekan Marek, *Zastosowanie pisma arabskiego do zapisu języków indoeuropejskich. Perspektywa historyczno-porównawcza*, <http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Artykul-Dziekan.pdf> [dostęp: lipiec 2017].

Jankowski Henryk, *Cechy graficzne i językowe tekstów turkijskich w zapisie kopistów polsko-tatarskich*, http://www.tefsir.umk.pl/pliki/cechy_graficzne_i_j_zykowe_tekst_w_turkijskich_w_zapisie_kopist_w.pdf [dostęp: lipiec 2017].

Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza, red. Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz [e-monografia], http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf [dostęp: lipiec 2017].

Czesław Łapicz

Kitab Studies: Sources, Methodology and Research Prospects

The paper contains a synthetic discussion of original and little known philological manuscripts which had been created since the 16th century by Tatars – Muslims of the Grand Duchy of Lithuania – as characteristic Slavic *aljamiado*. The preserved manuscripts in which Slavic languages – Polish and Belarusian – were recorded in the Arabic alphabet are enormously important for the history of both languages and the Slavic-Oriental language relations. Various types of these historical texts (*kitab*s, *chamails*, *tajweeds*, etc.) contain the first, that is the oldest (16th century), translation of the *Quran* into a Slavic language (Polish) recorded in the Arabic alphabet (so-called *tafsir*). These sources are studied within the framework of an original philological sub-discipline of Kitab Studies whose origin and development should be credited to Professor Anton Antonovich from Vilnius University. The author of the paper discusses the research methodology pertaining to these sources, particularly the transliteration of Slavic texts recorded in the Arabic alphabet into the Latin alphabet, and introduces prospective major research tasks for Kitab Studies.

KEYWORDS: *kitab*, Kitab Studies, Tatars, Muslims, Grand Duchy of Lithuania.

dr hab. Czesław Łapicz, em. prof. UMK – zainteresowania naukowe: języki i gwary słowiańskie (zwłaszcza polskie i białoruskie) oraz ich wzajemne relacje historyczne i systemowe, piśmiennictwo Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (kitabistyka), teolingwistyka.

